

Skogens växter - till nytta och glädje för människan

Om man flyger en klar dag över Sollerön, ser man hur olika sorters marker fördelar sig över socknen. På själva ön finns de flesta åkrarna, det finns mycket lövskog och betesmarker, men på fastlandet dominerar barrskogen stort med lövträdsinslag, betesmarker och enstaka åkrar endast vid fåbodarna.

En gång för länge sedan var hela Sollerön täckt med barrskog, om man undantar myrarna, förstås, och nu avslöjar den uppodlade marken var de bördigaste ställena fanns och fortfarande finns. Det var naturligtvis här man anlade de första svedjebruken. Överhuvudtaget kan man säga att om man hittar en fullvuxen björk i en barrskog så har människan varit här och svedjat marken.

Man brände eller ringbarkade träden för att markens gräs och örter skulle få ljus och näring. Betesdjuren fick på så sätt bättre med mat. Nästa steg var att man inhägnade slättermark så att man lättare kunde samla in vinterfoder åt djuren. Djuren fick sommartid beta i utmarkerna, d.v.s. i skogen och detta ledde fram till det fåbodväsende som ännu finns i färskt minne hos många Solleröbor.

Eftersom födan var knapp utnyttjade man naturens tillgångar på ett helt annat sätt än i våra dagar. Idag har skogen sin största uppgift som cellulosaproducent, medan man i forna dagar framförallt använde den till betesmark.

Man kände väl till de ställen där foder fanns att hämta, och man var noga med att utnyttja betesmarken på det mest rationella sättet. Det var viktigt, att djuren varje dag fick tillräckligt med mat, så att mjölken inte sinade och det var också viktigt att de inte trampade ner örterna där det var rikligt med dem. Det var därför den välkända vallningen av betesdjuren kom till stånd och man var mycket

noga med att följa det bestämda vallningsschema som varje fäbod hade. Man delade in marken i skiften och bytte skifte varje dag så att man återkom till samma skifte efter en tid. Gräset och örterna hade då växt till sig och betesdjuren fick ta del av den nya grönskan.

Man kan fundera över vad som kommer att hända med denna varsamt behandlade skog när det moderna skogsbruket kommer in. Kunskapen är dock väldigt liten om vilken effekt sådana ingrepp har eftersom omloppstiden är så lång. En viss typ av skog har haft mycket lång tid på sig att bilda det bestämda mönster som finns. Tar man en granskog med blåbär i t. ex. och hugger ner den eller svedjar den så vad kommer att växa upp igen, efter övergångsstadier med bl. a. björksly, om inte en granskog med blåbär i. Vad händer då om vi hugger ner en tallskog och planterar gran där? Ja, om markförhållandena är goda kan det gå bra en tid, men sen kan bakslaget komma, när vi som minst anar det. Vår kunskap har kanske inte varit tillräcklig, mönstret har varit för svårt att tyda.

Förmodligen har ingen del av Solleröskogen, om den inte legat mycket oländigt till undgått människans påverkan under fäbodväsendets blomstringsperiod. Systemet med mellanfäboddar och långfäboddar har gjort, att man kunnat samla in foder från avlägset belägna platser. Det var männens sysselsättning att, när inget annat arbete fanns hemma, samla in foder åt djuren.

Det är emellertid mycket viktigt för oss att försöka bevara skogen i dess ursprungliga skick genom att avsätta reservat, för här kan vi jämföra den påverkade skogen med den opåverkade, särskilt viktigt är det naturligtvis i tider då man påverkar skogen med olika kemiska medel. I den avsatta skogen kan t. ex. svampar och insekter som utrotats genom besprutning på andra håll få leva kvar och man kan studera vad som händer med skogen om den får sköta sig själv. Man kan få idéer till fortsatt forskning och tillämpning inom skogsbruket.

En del naturtyper bevaras inte åt eftervärlden bara genom att man låter dem växa fritt. Det kan hända att upprepade skogsbränder har gett skogen dess utseende. Så är det med den torra ljusa tallheden med sitt ljusgråa lavtäckte. Förr härjade skogsbränder oftare än nu över stora områden därför att man naturligtvis hade svårare

att bekämpa elden utan brandsprutor och snabbgående fordon. Ibland uppstod elden genom människors förvållande, ibland genom åsknedslag.

Den näringsfattiga tallheden har kommit in i en ond cirkel. De döda växtdelar, som skulle kunna tillföra marken näring när de förmultnar, består av barrblad från ris och lavar. Barren fällt ungefär vart tredje år och risen som består av bl. a. ljung, kråkbär och lingon har tjocka blad som det tar lång tid att bryta ner. Även lavarna är fattiga på näringsämnen och dessutom rinner vattnet snabbt igenom det tunna växttacket.

Vi hittar denna typ av skog på ofta ganska högt belägna, flacka marker, där vattentillgången och näringstillgången är dålig. Tallens djupa rötter gör att den klarar sig bra här, medan granen, vars rötter sträcker sig åt sidorna inte klarar av vattenförsörjningen. Man kan förstå granens problem i torrmarker när man ser en rotvälta från en gran. Det ser ut som om marken har öppnats genom att man lyft av ett lock. Locket är granens rötter. De vanligaste växterna här på tallheden är renlavarna, som naturligtvis har fått sitt namn från att de utgjort bra renbete, men även i våra skogar har betesdjuren dragit nytta av dessa. Frödin beskriver i sin bok "Siljansområdets fåbodbyggd" hur Vinäsbönderna på hösten, när andra arbeten var avslutade, begav sig ut i skogen för att samla lav. Man klöv torrfuror i en meter långa stycken, körde ner ena änden i marken så att en cirkelrund krets bildades. Så räfsade man ihop renlavarna och lade dessa i den stora "korgen". Korgarnas våta innehåll, som packats ihop under regniga höstdagar, frös ihop när vinterns kyla kom. Man sågade sedan av störarna och körde hem den frusna massan på en släde. Störarna blev det ved av och lavmassan gavs åt djuren eller kokades ihop till en "sörpa" som också kunde tjäna som kreatursföda.

Tittar man närmare på en sån här renlavsmatta ser man, att det finns fler sorters lavar i den. Där finns den bulliga blomkålsliknande laven som många kallar vitmossa och som man gärna använder i adventsstaken. I flororna heter den vitlav eller vit renlav eller fönsterlav, ett namn som den fått för att den förr fungerade som fönstervadd och sög upp fuktighet mellan fönstren. De renlavar som bildar en slätare matta består av gulvit och grå renlav och det är

inte så svårt att se färgskiftningarna i renlavsmattan och lista ut vilken som är den ena eller den andra.

En brunare variant som har lite bredare bålflikar med karaktäristiska svarta taggar är islandslaven och den har haft användning för både människor och djur. Den innehåller ett bitterämne, varför man förr, då man skulle använda den till mat måste koka ur den med lut innan man gjorde soppa på den.

När den vane lingonplockaren ger sig ut för att söka efter skogens röda guld, söker han gärna i en tallskog, för här kan han få goda skördar, om inte marken är alltför torr och mager.

Av alla vilda bär är nog lingonen de som har spelat den största rollen för oss svenskar. Särskilt värdefulla var de förr eftersom man kunde bevara dem utan sockertillsats. När maten var knapp var man trots allt lite återhållsam med att servera lingon, för man märkte att bären stimulerade aptiten. Något att tänka på, kanske, om man har matvägrande barn.

I bärplockaren hamnar också bland alla lingon ett och annat blåsvart bär med fadd smak. En del, som inte är så bevärdade i skog och mark, undrar om det är giftigt. Det är det inte och namnet på bäret är kråkbär. Man har använt kråkbären till saftframställning på vissa ställen i Sverige, när blåbärsskörden slagit fel, men av namnet att döma har kråkbäret inte varit så värst uppskattat.

Lingonris och kråkbärsris är växter som klarar en torr miljö. Bladen är hårda och står emot vattenavdunstningen väl. Kråkrisets blad är hårt inrullade och därför blir vattenavdunstningen minimal. Lingonriset har ett stort rot- och skottsysteem under jord, ja, man räknar med att hela 80—90 % av växten finns under markytan och även detta måste vara en fördel i en torr miljö.

Hur är det då med själva tallarna i tallskogen. I möbelkataloger och veckotidningar har vi på senare tid upplevt en furuvåg, särskilt i fritidshusens rustika miljöer. Man förstår att tallen eller furan har fått ökad betydelse, men naturligtvis har den också använts i massaindustrin. Den har emellertid inte uppskattats av skogsägaren lika mycket som granen som är mer snabbväxande. Förr samlade man ofta in bark från tallen för att blanda i brödet eller för att koka "sörpa" åt djuren under vintertid. Säkert var denna insamling ganska betydande.

Tallskogen kan se ut på många olika sätt, beroende på hur stor vatten- och näringstillgången är. Vi hittar tall på de magraste hållmarker där dess rötter letar sig ner i sprickorna i hällen. Hit går ingen bärplockare för att leta blåbär eller lingon. Här kan endast skorplavar, busklavar, torrälskande mossor samt enstaka risväxter hitta en lämplig växtplats. Här och var på Solleröskogens höjder där hällen går i dagen kan man finna denna s. k. hållmarkstallskog.

En annan typ av tallskog som växer där vatten finns i riklig mängd, men där det är sämre med näringstillgången, kan man se om man åker mellan Sollerön och Mora. Där växer tallen på torvrik mark och i vårtider bildar skvattrammens blommor en vit sky mellan tallstammarna. I denna fuktiga miljö trivs det med blåbär nära besläktade odonet. På soldmål kallas det Rakkber. Enligt gamla berättelser kan man få yrsel och huvudvärk om man äter av Rakkberet och en del författare hävdar att namnet odon härstammar från isländskans odur som betyder galen eller rasande. Det är nog en stor överdrift att man skulle bli galen av att äta odon och en del använder det i hushållet i stället för blåbär. En vanlig åsikt är nog att odonets lite sötare, faddare smak inte kan mäta sig med blåbärets.

Blåbärsplockaren söker sig inte gärna till tallskogen när han skall skörda även om han här kan hitta ett långt, spretigt ris med några små, torra bär på. Nej, han söker sig in i granskogen där blåbärsriset står högt och frodigt. Nu har ju även frystekniken gjort att vi kan njuta av färska blåbär året om. Förr torkade man gärna bären eller som idag syltade och saftade dem. Bladen kunde användas till te och man ansåg att de även hade en läkande förmåga. Den stoppande förmågan hos blåbär är en uppskattad egenskap nu, liksom förr.

Men det är inte bara människan som uppskattar blåbär. Lång är den lista av djur i vars matsedel blåbär ingår. Bland fåglarna är det trastar, hönsfåglar, duvor och t. o. m. en del vadare som äter dem. Mors lille Olles björn är inte ensam bland däggdjuren att äta blåbär utan räv och hare gillar dem också.

Kombinationen blåbär — granskog är mycket utbredd i Sverige. Dessa två växter har fått ge namn åt vårt vanligaste växtsamhälle, blåbärsgranskogen. I blåbärsgranskogen lever växterna under helt andra betingelser än i tallskogen. Här är det mörkt, vindskyddat, fuktigt och ibland ganska kyligt. Man finner blåbärsgranskogen

växande i dalgångar eller i sluttningar med ytligt rinnande grundvatten. Här bildar mossor ett grönt fuktigt bolster, mönstrat av de arter som ingår. Timmerhusbyggaren kan här samla in både husmossa och väggmossa för tätning mellan stockarna. Dessa mossor har fått sina namn på grund av sitt användningsområde och är inte så svåra att lära sig utseendet på.

Det är trångt om utrymmet i blåbärsgranskogen. Här förekommer många växter sida vid sida. Blåbär och lingon. Pyrola och Linnéa. Skogsfråken och revlumner. De flesta växterna är fleråriga och det är en stor fördel för dem att vara det, ty det kan vara svårt för fröet att finna en lämplig plats att gro på.

En uppskattad växt förr, när boskapsskötseln intog en betydande del av näringen, var det ävenledes fleråriga gräset kruståtel som växer här. Man ansåg förr att mjölken blev gräddrik om korna fick äta av det. På soldmål kallas den sjon eller sjongras. Eftersom det är vintergrönt kan det användas långt efter det att frosten har tagit andra gräs och örter. Inne i granskogen är det oftast bladen från gräset man träffar på medan ute på hyggena, där ljuset är starkare, kruståteln blommar med silverfärgade vippor. På hygget, liksom vid vägkanterna blommar i sensommartid mjölkörten. Rallarros är ett annat välklingande namn. Den har fått många namn, något som säkert beror på människans uppskattning av den. På soldmål heter den immjok eller innmjok, ett namn som liksom namnet mjölkört syftar på mjölksaften inne i växten. Den ansågs vara rik på näring och liksom krusåteln förbättrade den mjölkens gräddhalt.

I hösttider kan skogen ge ett gott tillskott till frysen i form av svamp och det är fler och fler människor som vågar sig på äventyret att bestämma svampar. Med den lilla, behändiga boken ”Matsvampar i färg” av Olle Persson kan man göra svamputflykter och lära sig några ”säkra” arter för att sen gå vidare med artbestämningarna.

Läcker riska, rynkad tofsskivling, Karl Johansvamp och smörsopp är goda svampar att äta. Den oansenliga trattkantarellen som gömmer sig djupt i mossan kan man plocka långt efter det att frosten tagit andra svampar. Dess egen smak är inte så framträdande men den kan med fördel blandas upp med en kryddstarkare svamp, t. ex. kantarell.

En grupp av svampar som kan vara bra att känna till på grund av sin giftighet och som ofta förekommer i våra skogar är spindelskivlingarna. De har fått sitt namn för att de har ett spindelvävsliknande överdrag på hatt och fot. Särskilt tydligt ser man det på unga exemplar. På gamla spindelskivlingar återstår bara några tunna trådar i hattkanten.

Har man sysslat med svampplockning en tid upptäcker man att vissa svampar trivs tillsammans med ett speciellt sorts träd. Smör-soppen föredrar t. ex. tall. Det har visat sig att träd, men även många risartade växter idkar ett samarbete med svampar och detta samarbete kallar man svamprot eller mykorrhizza. Gräver man upp en liten tallplanta t. ex. ser man att ytterst på de finaste rötterna sitter en förtjockning och det är här svampens mycel möter tallens rötter. Svamparna, som saknar det gröna klorofyllet, kan inte tillverka kolhydrater själva utan måste ta det från trädet. Trädet å sin sida får hjälp med att ta upp vissa nödvändiga ämnen ur jorden och dessutom gör mykorrhizzan att trädets bildning av finrötter stimuleras, något som är viktigt för vatten och näringsupptagningen.

Barrskogens mark är genomvävd av svamptrådar. De svampar vi tar hem i svampkorgen är svampens fruktkroppar som alstrar spridningsorganen. De upptar en mycket liten del av svampen. Man har räknat med att det på en liter skogsjord finns 12 mil svamptrådar. Man kan alltså inte utrota en svamp genom att plocka mycket av den. Det är andra faktorer, som bestämmer förekomsten, faktorer som temperatur, nederbörd m. m.

Alla svampar i barrskogen är inte mykorrhizzasvampar. En del lever som parasiter på andra växter, andra bryter tillsammans med bakterier ner döda växter och djur. Denna nedbrytning tar lång tid och det bidrar till den näringsfattigdom som råder i barrskogen.

I lövskogen är det inte alls lika gott om svamptrådar i marken. Här är istället bakteriefloran rik. Döda växter och djur bryts ner mycket snabbare och jorden får ett gott tillskott på näring genom vissna örter och blad från träd. Medan jorden i barrskogen är sur, är lövskogens jord basisk och ett flertal örter och gräs trivs här.

Liknande, goda förhållanden förhärskar i jorden på våra kulturmarker. Det gör att marken är mycket lämplig för betning, slätter

och odling, men hålls den inte öppen med hjälp av betesdjur t. ex. förbuskas den och granen vandrar in igen. Marken blir svamprik och sur. Så är cirkeln sluten. Efter människans vedermodor i flera hundra år att skaffa fram föda åt sig och djuren, får vi tillbaka samma granskog som förmodligen fanns här från början.

Litt. H. Sjörs: Ekologisk botanik.

Nannfeldt & du Rietz: Vilda växter i Norden.

S. Selander: Det levande landskapet.

Hultén: Vår svenska flora i färg.

Frödin: Siljansområdets fåbodbygd.

Armfelt — Hansell: Bärboken.

O. Persson: Matsvampar i färg.

Färje: Sollerö Flora.

Barbro Nydahl